

Norges Banks arbeid med avregning og oppgjør – et historisk perspektiv

Harald Haare, spesialrådgiver, Avdeling for betalingssystemer i Norges Bank

På en vanlig dag gjennomføres mer enn tre millioner betalingstransaksjoner i Norge. Enkelte dager kan antallet være langt høyere. Transaksjonene avregnes og gjøres opp i det norske betalingssystemet. Med avregning menes at flere transaksjoner motregnes mot hverandre. Med oppgjør menes at resultatet av avregningen bokføres på bankenes konti i en oppgjørsbank. Norges Bank er oppgjørsbank for alle de store norske bankene. Samlet utgjør verdien av alle transaksjonene om lag 300 milliarder kroner på en gjennomsnittlig dag. Det betyr at et beløp tilsvarende bruttonasjonalproduktet for Fastlands-Norge omsettes gjennom betalingssystemene på mindre enn en uke.

Først 82 år etter opprettelsen av Norges Bank fikk Norge en avregnings- og oppgjørsordning som ligner dagens løsning. Norges Bank fikk her en sentral rolle. Funksjonen som oppgjørsbank er i dag en veletablert oppgave for Norges Bank¹. Dagens ordning ligger imidlertid langt fra den aktivitet som Norges Bank hadde på dette området rett etter at den var etablert i 1816. Norges Bank skulle da sørge for at det norske samfunnet hadde betalingsmidler, det vil si sedler og mynt, som det var tiltro til. På et tidlig tidspunkt tilbød imidlertid banken overføring av midler mellom bankens avdelinger i byer hvor den hadde avdeling.

Denne artikkelen beskriver i første rekke enkelte viktige hendelser i det norske avregnings- og oppgjørsystemet i perioden fra 1816 og fram til og med 2. verdenskrig.

Bakgrunnen for opprettelsen av Norges Bank

Tidlig på 1800-tallet ble betalinger som oftest gjort opp direkte mellom partene. Det kunne skje i form av varebytte, men også edle metaller og sedler og mynt ble benyttet som oppgjørsmiddel. For større beløp kunne en bankier² være mellommann. Dette var særlig tilfelle ved eksport eller import. Avregning og oppgjør i den forstand vi definerer dette i dag, var ikke aktuelt, dels fordi det var praktisk å gjøre opp direkte, dels fordi det i Norge ikke fantes noe bankvesen som kunne avregne og foreta oppgjør for gjensidige tilgodehavender og fordringer. I den grad banker var involvert, var det banker i utlandet, fortrinnsvis i København, Hamburg og London.

På 1700-tallet ble det gjort flere forsøk på å etablere en felles dansk-norsk seddelbank³. En viktig grunn til at en ikke lyktes på varig basis, var at seddelbankene gjerne ble benyttet til å finansiere statskassen. Hvis utstedelsen av sedler og mynt ikke sto i forhold til de bakenforliggende verdier, sank tiltroen til banken og dens penger, og dermed pengeverdien, og bankens virksomhet måtte opphøre.

Etter oppløsningen av unionen med Danmark i 1814 kom det raskt ønske om å etablere et eget norsk bankvesen. Ønsket berodde dels på reelle behov for næringslivet, men et eget bankvesen hadde også en symbolverdi i nasjonsbyggingen. Det første steget mot et norsk bank-

vesen var opprettelsen av Norges Bank i 1816.⁴ Banken ble etablert som en privat aksjebank. Grunnkapitalen ble skaffet til veie gjennom tvungne innskudd⁵, den såkalte *sølvskatten*. Tvangsinndrivelse av bankens kapital var ikke problemfritt, og det var til dels stor motstand. I *Norges Banks historie, del I* skriver Nicolai Rygg⁶:

«Motstanden hadde sitt tyngdepunkt på det indre Østland. I september 1818 ga den seg utslag i et bondetog mot Kristiania. Dette besto vesentlig av hallinger og folk fra Valdres. Myndighetene ble nervøse, og toget ble stanset ved Bærums Verk, selv om hensikten hadde vært å legge frem en klage for Regjering og Storting. En del ble arrestert og noen fengslet, men straffen ble nedsatt av kong Karl Johan. Dette var den siste åpne agitasjon mot tvangsinnskuddene.»

Hovedsetet ble ved starten ikke plassert i Kristiania, slik loven foreskrev dersom kapitalen ble tilveiebrakt ved frivillig tegning, men i Trondheim. Et argument for dette var at ved tvungen tegning ville banken ikke ha samme myndighet til å hevde en selvstendig linje med langsiktig perspektiv som dersom den var etablert ved frivillige innskudd. Det ble derfor antatt at det var gunstig med avstand til Storting og regjering for den «tvungne bank». Alt fra 1816 var det dessuten avdelingskontorer i stiftsstadene Bergen, Kristiania og Kristiansand.

¹ En nærmere beskrivelse av det norske avregnings- og oppgjørssystemet for betalinger finnes i artikkelen «Betalingsystemet – en kilde til risiko. Behovet for overvåking og tilsyn» i Penger og Kreditt nr 2/2007.

² Bankier: En person som handler med fremmed mynt og verdipapirer, diskonterer vekslar, innløser kuponger, lotterisedler og lignende (Aschehougs og Gyldendals store norske leksikon).

³ Assignations- Vexel- og Laanebanken (også kalt Courantbanken, i 1736), Den Danske og Norske Speciebank (1791), Deposito-Cassen (1799) og Rigsbanken (1813).

⁴ Loven som hjemlet opprettelsen hadde følgende fulle tittel: «Octroi for Norges Bank, saafremt Bankens Fond ved frivillig Subscription tilveiebringes, og i forbindelse dermed Fundation, der, i steden for Octroi'en, skal være gjældende for banken, dersom dens Fond tilveiebringes ved tvungent Indskud».

⁵ I sin tid ble denne tilførselen av kapital kalt «innskudd», men dette var i realiteten noe helt annet enn hva vi i dag legger i ordet «innskudd», idet det snarere var en skatt, selv om det ble utstedt aksjebrev for innskuddsbeløpene.

⁶ Nicolai Rygg ledet Norges Bank 1920-1946, og skrev på oppdrag av bankens direksjon Norges Banks historie. Del I (til 1850) utkom i 1918 og del II (til 1920) i 1954. Et bind om mellomkrigstiden kom i 1950.

Banken hadde tre hovedoppgaver: Den skulle ha enerett til å utstede sedler, den skulle utføre banktjenester for staten, og den skulle drive med ordinære banktjenester, utlån og innlån.

Instrumenter som ble tatt i bruk de første 75 årene⁷

Lån og diskontering av vekslers

Banken kom først i gang med sin utlånsvirksomhet i 1818. 28. september det året kunngjorde Norges Banks direksjon at sølvfondet var stort nok til at det tillot banken å gi lån og diskontere vekslers og vekselobligasjoner.

Norges Banks utlånspolitikk var til å begynne med noe uvanlig for en seddelbank. Oppgaven skulle være å gi kortsiktige lån, fortrinnsvis til næringsvirksomhet. I stedet ga banken stort sett lange lån mot pant i fast eiendom. Pantelånene ble riktignok gitt med 6 måneders løpetid, som var maksimal løpetid etter reglementet, men i praksis ble lånene stadig fornyet. Så sent som i 1830 utgjorde lånene med pant i fast eiendom 90 prosent av utlånsmassen.

Ved opprettelsen var Norges Bank den eneste banken i Norge, men på 1820-tallet ble det etablert enkelte sparebanker. Disse var små, og dekket særlig lokale driftskapital- og finansieringsbehov til landbruk og håndverksbedrifter. De var ikke i stand til å finansiere økt handel med utlandet og produksjonsvirksomhet etter hvert som industrien kom til Norge. Det var derfor en stor mangel på kortsiktig kreditt.

For å avhjelpe noe av dette behovet opprettet Norges Bank i 1818 «Den anerkjente laaneindretning». Her var det mulig å deponere en sum i sølv mot å få det dobbelte beløp i sedler. På det meste ble det under denne ordningen lånt ut 735.000 spesidaler. Låneordningen opphørte i 1835. Den hadde da delvis blitt avløst av en «Laane og Disconto-Indretning» i 1828. Her ble det stilt 100.000 spesidaler i sølvmynter og 150.000 spesidaler i sedler til disposisjon for diskontering av vekslers.

Overføringer

Allerede i 1825 var det gjennom en enkel ordning med anvisninger mulig å overføre penger mellom byer der Norges Bank hadde avdelinger.⁸ Slike overføringer viste seg å være et fleksibelt system i betalingsformidlingen. På denne tiden var det ennå ikke opprettet forretningsbanker i Norge, og Norges Bank var den eneste banken som kunne påta seg slike overføringer. Den som hadde sedler å sende mellom byer hvor Norges Bank var representert, kunne få oppgjøret effektivt ved å betale inn beløpet til avdelingen der pengene skulle sendes fra. Avsenderen måtte betale et mindre gebyr for dette, og mottakeren fikk en anvisning (fordring) på avdelin-

Vekslers

Vekslers benyttes i dag i meget begrenset grad. En veksler er et verdipapir. Vekselloven fra 1932 (som fortsatt gjelder) setter spesielle formkrav til vekselen. Er formkravene innfridd, har vekselen definerte rettsvirkninger. Gjennom å utstede en veksler kan en kjøper (dvs. skyldneren, i veksellovens språkbruk kalt «trassaten») betale til selger («remittenten»). Sistnevnte kan diskontere vekselen, dvs. få vekselbeløpet utbetalt kontant med et fradrag («diskontoen») hos en bank. (I prinsippet regnes det som kreditt mot sikkerhet i vekselen.) Kjøperen må gjøre opp vekselgjelden til banken i etterhånd i vekselens løpetid. Vekselen har således både en oppgjørsfunksjon og en finansieringsfunksjon. Det siste gjelder særlig hvis vekselen skal betales tilbake i flere avdrag.

Etter hvert som det private bankvesenet ble utbygd, ble det mindre vanlig å diskontere vekslers direkte i Norges Bank. Bankene kunne imidlertid i sin tur gå til Norges Bank og rediskontere vekselene mot fradrag av Norges Banks diskonto.

gen i den byen pengene skulle sendes til. Dette reduserte både kostnadene og risikoen ved pengetransporter. Ordningen var praktisk, og ble utviklet videre etter hvert som avdelingsnettverket til Norges Bank ble bygget ut. Norges Banks rolle i betalingsformidlingen var den første tiden i hovedsak slike oppgjør mellom de ulike avdelingene i banken.

Ut fra dagens målestokk var det likevel ikke spesielt enkelt å få utført tjenester i banken i de første tiårene, noe som følgende kunngjøring viser:⁹

«I banken, som man gaaer op til ad Trappen paa høire Side, erholdes:

fra Kl. 9 til 10 hver Søndags¹⁰ Formiddag Banksedler ombyttede; og i samme Tid hver Tirsdag og Fredag tillige Udbytte af Aktiebrev; fra kl. 11 til 1 er Banken aaben for dem, der have Ansøgninger at indgive, Laanesummer at hæve, Renter at betale, eller i anden Henseende noget med Banken at afgjøre.

Udenfor disse Tider tillade andre Bankforretninger ikke at inlde nogen Banken Uvedkommende.

De udenbyes Boende, som have noget med Banken at bestille, maa ved Commissionair her paa Stedet besørge saadant afgjort, da man ikke kan correspondere med enhver Saadan i hans private Anliggende.

Bankadministrationen i Christiania, den 31te August 1825»

Overføringsvirksomheten utviklet seg fra midten av 1800-tallet og like opp til tiden etter 2. verdenskrig. Norges Bank ble et viktig bindeledd for pengeover-

⁷ Flere av instrumentene som er beskrevet nedenfor, var i bruk også etter at den nye loven om Norges Bank fra 1892 trådte i kraft.

⁸ Postgiro kom først i 1943 og bankgiro i 1946.

⁹ Rygg (1918)

¹⁰ «Søndag» vil si hverdag.

Lokale kontorer av Norges Bank opprettes

Etter lov av 15.9.1851 kunne bankens styrende organer opprette nye «bankkontorer». Disse hadde imidlertid ikke samme status som «avdelingene». Bakgrunnen for loven var sterke krav som var reist av flere av landets byer om å få en Norges Banks avdeling til byen. Det første krav var kommet fra Drammen i 1821, og kravet ble gjentatt i 1827. Først i 1837 fikk byen en avdeling. Grunnen til at styret i Norges Bank hadde vært tilbakeholdne med å opprette avdelinger, var at for mange avdelinger ville vanskeliggjøre styrets oversikt over virksomheten og øke bankens kostnader.

Følgende kontorer ble opprettet: Tromsø (1852), Stavanger (1852), Fredrikshald (Halden) (1854), Lillehammer (1860), Bodø (1874), Kristiansund (1880) og Hamar (1881). Bankkontorene besørget i all hovedsak de samme forretninger som «filialavdelingene», og fra 1893 ble de formelt likestilt, ifølge loven av 1892. Senere ble det opprettet avdelinger i Vardø (1902), Ålesund (1902), Larvik (1902), Gjøvik (1902), Fredrikstad (1909), Haugesund (1910), Hammerfest (1910) og Arendal (1914).

Fra før var det, foruten avdelingene i de fire stiftsstedene (Trondheim, Kristiania, Kristiansand og Bergen), opprettet avdelinger i Skien (1835) og Drammen (1837).

Framvekst av andre banker

Få år etter at Norges Bank var grunnlagt, kom det andre banker. Den første norske sparebanken var Christiania Sparebank, som ble opprettet i 1822. Den ga lån mot pant i tillegg til å diskontere vekslar. I 1824 vedtok Stortinget en lov om sparebanker. Dette var nødvendig etter at det var opprettet slike banker i Bergen, Drammen, Skien og Trondheim. I 1860 var det et betydelig antall sparebanker, mens det kun var 4 aksjebanker.

Christiania Bank og Creditcasse, opprettet i 1848, var den første av aksjebankene. Senere kom Bergen Privatbank omkring år 1855 og Den norske Creditbank i 1857. I 1885 var det 36 aksjebanker i Norge (Petersen, 1986).

Statens Hypotekbank var den første statsbank. Den ble etablert i 1851 og hadde som hovedoppgave å gi lån til jordbruket mot pant i fast eiendom, noe som førte til at etterspørselen etter slike lån i Norges Bank ble redusert.

føring over hele landet uten at det ble sendt kontanter. På denne måten kunne det fysiske seddelomløpet holdes nede. Banker i byer der Norges Bank ikke var representert, kunne bruke nærmeste avdeling/kontor til å gjennomføre liknende transaksjoner. Dette var en viktig tjeneste som gjorde betalinger og overføringer lettere og sikrere.

Inntil midt på 1880-tallet omfattet en ordning med girooverføring fra en konto til en annen kun Statens og Hypotekbankens kontoer. Private måtte kjøpe anvisninger og betale et mindre gebyr. I 1886 tok Direksjonen initiativ til å åpne adgangen til overføring for alle konthavere og kom med forslag om en reformering av hele overføringssystemet. I den nye loven om Norges Bank fra 1892 fikk banken utvidet sitt virkefelt som mellommann for private. Av reglementet, § 75, fremgår det at alle som hadde konto i banken kunne få overført midler (girooverføring) gebyrfritt til andre kundekonti i Norges Bank ved alle bankens avdelinger. Dette førte naturlig nok til at diskonteringen av utenbys vekslar gikk stadig nedover.

For å gjøre det enklere for banker å overføre større beløp til andre byer der Norges Bank hadde avdeling, kom det i stand en særskilt form for tratter¹¹, såkalte 8 dagers inndraginger. Norges Bank utferdiget, på grunnlag av akkreditiv (fullmaktsbrev) med selvskyldnerklausjon fra vedkommende bank, tratter på den utenbys banken med inntil 8 dagers løpetid (10 dager i Vardø).¹² Forutsetningen var at tratten representerte et tilgodehavende. Det kan i den sammenheng nevnes at i mellomkrigstiden ble dette misbrukt for å reise kontanter under den vanskelige likviditetssituasjonen.¹³ Dette skjedde ved såkalt «vekselrytteri». I sin bok om Norges Bank i mellomkrigstiden skriver Rygg på side 61:

«Et graverende eksempel ble avslørt under konkursbehandlingen av Finmarkens Handelsbank. Den hadde holdt flytende en stadig og stor strøm av papirer (sjekker og akkreditiver) på andre banker, og en annen strøm kom fra andre byer til Vardø. I 1919 utgjorde strømmen i hver retning nøyaktig 15 mill kroner, i alt altså 30 mill kroner. Når man er oppmerksom på den sene postgang, ble det en betydelig sum som banken hadde lagt beslag på året rundt. Det kunne da, som det heter i bobestyrers innberetning, med et mildt uttrykk sies at banken ved en stor del av disse transaksjoner hadde gjort seg skyldig i tillitsbrudd like overfor Norges Bank.

Men denne praksis var ikke begrenset til et enkelt tilfelle. Man hadde en ubehagelig fornemmelse av at banker som sto i nær innbyrdes forbindelse, skaffet seg virkemidler ved å trekke på hverandre, uten at det dog var mulig å bevise det»

Den teknologiske utviklingen påvirket også utøvelsen av bankvirksomheten. En viktig faktor var fremveksten og bruken av telegrafene. Et eksempel viser at Norges

¹¹ En tratte eller trassert veksler er en veksler der utstederen (trassenten) oppfordrer en annen (trassaten) til å betale vekselsummen ved forfall. En tratte er gyldig først når trassaten har skrevet «akseptert» og navnet sitt på vekselen.

¹² Ordningen er beskrevet i bankens reglement, 4. utgave (1903). Private bankers tratter på andre finansinstitusjoner nevnes også i 3. utgave (1901).

¹³ Rygg (1954)

Bank ikke var pådriver her.¹⁴ I september 1863 ble det til Norges Banks avdeling i Bergen innbetalt 80 000 spesidaler som skulle godskrives Christiania Bank og Creditkasse, med anmodning om telegrafisk overføring til Kristiania. Ordren ble effektivert i Bergen, men da telegrammet kom til Norges Banks avdeling i Kristiania, nektet denne å utbetale pengene før avdelingen fikk skriftlig bekreftelse. Dette tok nesten en uke. Telegrafien hadde da vært i drift mellom disse byene i 5 år. Creditkassen tok derfor opp bruken av telegrafiske overføringer med Norges Bank. Gjennom brevveksling i årene 1863–64 kom det klart fram at Norges Bank ikke kunne gå med på overføring av penger ved hjelp av telegraf.

Creditkassen på sin side annonserte i 1865 med at banken ordnet med betalinger telegrafisk i Trondheim, Bergen, Stavanger, Drammen, Hamar, Stockholm, Göteborg, København, Hamburg, Amsterdam, Paris, Berlin og London. Først i 1888, mer enn 20 år etter henvendelsen fra Creditkassen, åpnet Norges Bank for telegrafiske overføringer til andre banker. Fra 1891 ble det mulig å benytte telegrafiske overføringer også til andre. Utvidelsen var en imøtekommelse av forretningslivets krav, særlig av hensyn til fiskeriene. Mot et noe forhøyet gebyr besørget nå banken forsendelse av pengebeløp til alle innenlandske poststeder. Regler om dette kom i 1898.

Store summer ble også sendt med posten som verdipost. I 1857 ble det som verdipost sendt 61,7 millioner kroner. Ved hundreårsskiftet hadde dette økt til hele 397,5 millioner kroner. I tillegg ble ventelig også en god del penger sendt med vanlig brev. Det er likevel ikke noe i kildene som viser at det var utstrakt kontakt mellom Norges Bank og postvesenets tjenester innen betalingsformidling.¹⁵

Avregning og oppgjør mellom de skandinaviske landene

I 1875 ble Norge, Sverige og Danmark enige om å opprette Den skandinaviske myntunion. Det var flere grunner til at unionen ble opprettet. En viktig grunn var at det sirkulerte annen skandinavisk mynt i alle de tre landene. Det var derfor et behov for å rydde opp. Det samme skjedde ute i Europa, hvor en fikk den latinske myntunion i 1865 (gullfranc). Tyskland hadde en myntreform etter samlingen i 1871.

Det hadde lenge vært arbeidet med en myntunion. Allerede i 1863, på det første nordiske nasjonaløkonomiske møtet i Göteborg, ble det anbefalt å innføre en felles myntenhet for Skandinavia. Franc ble foreslått som verdienhet. Anbefalingen ble gjentatt på det neste møtet i Stockholm i 1866. På møtet i København i 1872 var igjen en felles nordisk myntenhet temaet, og det ble anbefalt å nedsette en felles kommisjon til behandling av myntsaken.

¹⁴ Engebretsen (1949)

¹⁵ Johannessen og Thue (1997)

¹⁶ En viss parallell til dette har vi i dagens «Scandinavian Cash Pool». Etter at de nordiske valutaene ble oppgjørsvalutaer i CLS (Continuous Linked Settlement), kunne en tenke seg situasjoner hvor det nasjonalt ble mangel på likviditet i det daglige oppgjøret. På denne bakgrunn utarbeidet sentralbankene i Sverige, Danmark og Norge en løsning for effektiv overførsel av intradag likviditet mellom de tre valutaene: «Scandinavian Cash Pool». Ordningen innebærer at private banker kan benytte likviditet i en sentralbank som sikkerhet for lån i en av de andre sentralbankene.

Et viktig mål med den skandinaviske myntunionen var å forenkle handelen mellom landene. Myntunionen trakk imidlertid ikke opp regler for betalingstransaksjonene mellom sentralbankene. For å få utført betalinger måtte det være tilgodehavender på foliokonto i de andre to bankene for å foreta anvisninger på disse. Hvis det ikke var innestående beløp, måtte gjeld betales ved å sende sedler, valuta eller gull til den andre sentralbanken. Dette måtte fysisk transporteres fra den ene sentralbanken til den andre og var på mange måter en uhenksiktsmessig løsning. I 1880-årene kom det derfor ønske om en enklere ordning for det finansielle samkvem.

I oktober 1885 ble de tre sentralbankene enige om å forenkle oppgjøret av overskudd/underskudd i samhandelen slik at gull- og seddelforsendelsene kunne reduseres. På de respektive foliokontoer i de andre sentralbankene fikk hver sentralbank nå anledning til å utstede anvisninger til banker i hjemlandet. De anviste beløp måtte være over 10 000 kroner. Det var ikke krav om at det skulle være noe tilgodehavende på kontoen, og det skulle heller ikke svares rente på innestående eller av skyldig beløp. I avtaleteksten var det ikke satt noe maksimum for det beløp den ene bank kunne skylde den andre. Forutsetningen var imidlertid at en av bankene ikke i lengre tid skulle ha større tilgodehavender enn det var utsikt for at ville bli benyttet innen rimelig tid.

Det kunne imidlertid kreves tilbakebetaling av beløp som den ene sentralbanken skyldte den andre. Dette kunne skje direkte, men en kunne også benytte tilgodehavende i den tredje banken. Gjelden kunne også betales med 10- og 20- kronestykker (gullmynter).

Denne type transaksjoner kunne i utgangspunktet bare foretas ved hovedkontorene til de tre sentralbankene. I tillegg til hovedkontoret i Trondheim var det i Norge også mulig å benytte Kristiania og Bergen avdelinger. Denne type betalinger var gebyrfri.¹⁶

Ordningen fungerte ikke uten problemer. Allerede i 1889 hevdet Riksbankens leder at banken ikke var forpliktet til å utstede anvisninger for alle og enhver. Opp gjennom 90-årene var det klager på at Riksbanken var tilbakeholdende med å utstede anvisninger. Svenskene hadde innløst danske og norske sedler til pari siden 1880. Norges Bank fulgte ikke samme praksis, det ble beregnet en viss disagio. I en svensk avis ble dette skarpt påtalt: dette var en «förulempning» som måtte skyldes nordmennenes «bristande uppfostran».

Direksjonens begrunnelse for at Norges Bank ikke innløste andre sedler enn sine egne til pari, var at det sirkulerte en stor mengde svenske sedler i Europa. Når disse ikke ble innløst til pari, skyldtes det ikke noen motvilje, men at både norsk og svensk næringsliv hadde fordeler av denne sirkulasjonen. Forklaringen på Norges Banks holdning var at innløsningen ville føre til ganske betydelige gullforsendelser fra Riksbanken.

Etter hvert (1894) gikk Norges Bank med på å motta Riksbankens sedler uten noe fratrekk. Direksjonens begrunnelse var at Norges Bank utover på 90-tallet sto som debitor overfor Riksbanken. Samme ordning ble praktisert overfor danske sedler. Nationalbanken aksepterte først i 1901 å innløse svenske og norske sedler til pari verdi.

Norges Banks økonomiske mellomværende med de to andre sentralbankene utviklet seg ulikt etter århundreskiftet. Overfor Riksbanken hadde Norges Bank for det meste penger til gode, mens den skyldte penger til Nationalbanken. Norges Bank dekket sin gjeld til Nationalbanken ved å benytte sine tilgodehavender i Riksbanken. Bankens omsetning med nabobankene utgjorde den vesentligste delen av Norges Banks inn- og utveksling av gull.¹⁷

Kristiania bankavregningskontor – clearing eller avregning dukker opp

I sentralbankloven av 1892 fikk Norges Bank en klarere sentralbankrolle. En viktig årsak var utbyggingen av bankvesenet siden banken ble etablert. Det var ikke lenger behov for at Norges Bank utførte alle de praktiske bankoppgavene som den tidligere hadde hatt. Faktisk var det også slik at bankene ikke ønsket å ha Norges Bank som konkurrent i de distrikter hvor de selv var representert.

På den andre siden dukket det opp nye behov. Etter hvert som samkvemmet mellom bankene ble mer omfattende, ble det et økende antall fordringsforhold mellom dem. Mot slutten av 1800-tallet vokste det derfor fram behov for og ønske om lettere tilgang til oppgjør av tilgodehavender mellom ulike banker. Det gjaldt særlig oppgjør av sjekker, men også anvisninger.

25. januar 1897 holdt banksjef Castberg fra Creditkassen et foredrag i Statsøkonomisk forening med tittel «*Bør et Clearing House oprettes i Kristiania, og hvorledes vilde dette kunne ske?*». Det var stort sett enighet om behovet for et avregningskontor, men det ble likevel reist tvil om kontoret ville få nok å gjøre.¹⁸ Dette slo ikke til. I 1897 hadde Norge fått en sjekkløp, og etter hvert ble betaling med sjekk stadig vanligere i næringslivet. Avregningen i Kristiania Bankavregningskontor kom i gang i 1898 etter modell av clearingen i Manchester (omfanget av virksomheten der var mer på linje med hva en forventet i Oslo i motsetning til avregningen i London) og omfattet i første omgang de banker og bankfirmaer i Oslo som var registrert på Børsen. Dette gjaldt også Norges Bank. Sjefdirektøren i Norges Bank, Karl G. Bomhoff, var leder av kontoret. Norges Bank tok med dette ansvar for arbeidet med å etablere gode rutiner for betalingsoppgjør, og utviklet videre rollen som oppgjørspartner.

Det varte ikke lenge før Norges Bank meldte seg ut av avregningskontoret. Grunnen var at firmaet Arntzen, Schmidt & Co ble nektet deltakelse, og banken mente kontoret opptrådte som en privat forening. Et par år etter ble Norges Bank anmodet om å tre inn igjen. De

¹⁷ Rygg (1954)

¹⁸ K. Petersen (1986)

Opprinnelsen til clearing-systemet

Systemet med clearinghus oppstod i London omkring 1775. Da startet «The Banker's Clearing House» (TBCH) med daglige bilaterale avregninger. TBCH startet med multilaterale oppgjør i 1841. Om opprinnelsen til clearingordningen er det flere versjoner. Essensen er at avregningen mellom de enkelte bankfirmaene skjedde på den måten at såkalte «walk clerks» ble sendt rundt til andre banker med sjekker og anvisninger for oppgjør i kontanter. En dag fant en av disse «walk clerks» ut at det ville være mer rasjonelt å møtes på et gatehjørne og utveksle dokumentene og gjøre opp eventuell differanse i kontanter. Senere fant møtene sted i et vertshus.

Avregning for bankene utenfor Kristiania og for sparebankene

Den sterke veksten i finansnæringen i Kristiania førte til at privatbankene utenfor Kristiania i 1897 opprettet en forening til å ivareta sine interesser; «*Centralforeningen for Norges private Banker udenfor Christiania*». Denne foreningen opprettet «*Centralbanken for Norge*»¹ med kontor i Kristiania. Formålet med denne banken var å ha et avregningskontor og en formidler i Kristiania. Banken gikk for øvrig konkurs under bankkrisen på 20-tallet.

«*Centralforeningen for Norges private banker udenfor Christiania*» ble i 1915 slått sammen med «*Christiania Bankforening*» (stiftet 1900) til «*Den norske Bankforening*» (i dag FNH). Sjefen for Norges Bank den gang, direktør Bomhoff, var leder for «*Christiania Bankforening*» i perioden 1904–06.

«*Centralforeningen for Norges Sparebanker*» ble opprettet høsten 1914. Et av de viktigste resultatene i første omgang var opprettelsen av *Fellesbanken A/S* som ble brukt til å løse felles oppgaver, som for eksempel å representere sparebankene i Kristiania bankavregningskontor.

¹ Det var atskillig debatt om å benytte begrepet «centralbank» på en privat forretningsbank.

forhold som lå til grunn for utmeldelsen var ikke lenger til stede. Direktør Bomhoff fortsatte så som leder av kontoret.

Kristiania Bankavregningskontor var et avregningskontor mellom banker, fondsmeglere og handelshus for gjensidige fordringer og tilgodehavender.

I Bankavregningskontoret møttes representanter fra deltakerbankene¹⁹ med ferdig sorterte sjekker og fordringer i pakker for hver deltakende bank som det var trukket på, og utvekslet så pakkene med oppgave over de respektive summene. Disse summene ble ført over en konto i Norges Bank, og hver bank fikk deretter oppgitt det endelige resultatet av dagens avregning. Netto tilgodehavende ble godskrevet vedkommende banks konto i Norges Bank, mens skyldig beløp ble belastet konto. Avregningen skjedde etter spesielt opptrukne rutiner på de daglige møtene, fastsatt i kontorets statutter (se en forenklet beskrivelse av rutinen i egen ramme).

En inspektør fra Norges Bank sørget for at rutinene ble fulgt og ledet avregningen. Allerede i 1923 utgjorde årsomsetningen i avregningskontoret hele 5 milliarder kroner, i en tid da seddelomløpet var på vel 500 millioner kroner.

Avregningskontoret var i virksomhet nesten hele forrige århundre (kontoret ble avvirket i 1989). En del av de skjemaene som bankdirektør Castberg i sin tid utarbeidet, ble benyttet også 50 år seinere. Møtene skjedde opprinnelig i lokalene til Oslo Børs. Senere møttes bankene i Norges Bank.

Kontroll med vare- og kapitalstrømmer – avregning²⁰ på utlandet

En periode på 1930- og 1940-tallet hadde Norges Bank en helt spesiell avregningsoppgave:

Flere land hadde i denne perioden innført valutakontroll som følge av økonomisk uro og nedgangstider. Selv land som hadde fri valuta, fikk vanskeligheter med å få eksport betalt i de land som hadde innført valutakontroll. Det ble derfor opprettet et system med avregningsavtaler slik at eksportører fikk dekning i eget lands valuta av de beløp som importørene betalte inn. Importørene i hvert land betalte sin gjeld gjennom sin bank til sitt lands sentralbank. De to sentralbankene holdt hverandre underrettet om innbetalinger og foretok avregninger innbyrdes.

Under dette regimet hadde Norges Bank en sentral stilling. Det skulle være tilnærmet balanse mellom eksportverdien og importverdien (både varer og tjenester var regnet med) mellom Norge og de land vi hadde avregningsavtaler med. Bare det overskytende beløp den ene eller andre veien ble gjort opp i valuta. Bruk av avregningssystemet utviklet seg særlig etter suspensjonen av ulike valutaers tilknytning til gull i 1931. Det var da en alminnelig oppfatning at bruk av slik avregning bare skulle være en provisorisk ordning i mangel på konvertibel valuta og felles verdimål for den ytre verdien av ulike lands betalingsmiddel, og som ville forsvinne når de særlige forholdene som skapte systemet var borte. Fire år senere viste det seg likevel å være nødvendig å formalisere systemet. Gjennom lov om betalingsutjamning av 31. mai 1935 fikk Finansdepartementet myndighet til å vedta forskrifter for å sikre at norske tilgodehavender i land som avgrenset eller hindret

Avregnings- og oppgjør rutine i Kristiania Bankavregningskontor

1. Før møtet skulle alle medlemsbankene sortere sjekker, anvisninger m.v. de hadde til avregning på de andre medlemmene, en pakke for hvert av de andre medlemmene. Det skulle også lages lister over «utgående» sjekker etc., en for hver av de øvrige medlemmer. Det skulle også lages en sumliste.
2. Avregningskontoret åpnet kl 12.15 presis. Representantene fra medlemsbankene skulle da straks innta sin plass og levere de sorterte sjekkene og anvisningene m.v. og de listene som var utarbeidet. Listene ble sammenholdt med innholdet i pakkene. Papirer som åpenbart var uriktige, ble tatt ut, og listene summert på nytt. Når alt stemte, førte hver bank beløpene fra de mottatte listene over på lister for mottatte «inngående» sjekker etc. ut for vedkommende bankforretnings navn. Deretter ble de inngående sjekker summert.
3. Kontoret ble stengt midlertidig kl 12.45. Representantene fra deltakerbankene gikk deretter tilbake til sine banker med listen over «inngående sjekker». Listen ble gjennomgått i banken for å se om noe skulle avvises eller tilbakeleveres. Disse postene ble avmerket med et «nb».
4. Kontoret åpnet igjen kl 13.15. Inn- og utkolonnene for hver bank ble summert og levert inspektøren for verifisering. Han førte beløpene opp på oppgjørslisten. Debet- og kreditsummene skulle nå balansere, ellers var det feil i avregningen. Feil skulle straks søkes rettet.
5. Stemte avregningen, skjedde oppgjøret ved at man overførte beløpene til eller fra de enkelte medlemmers konti i Norges Bank til eller fra avregningskontorets konto i Norges Bank. Overførslene ble initiert av fullmektigene til medlemsbankene. Hvis en bank kom i debitorposisjon, skulle spesielle rutiner følges. Avregningen skulle normalt være avsluttet kl 13.30.
6. For papirer som det var kommet innsigelser på, var balansen i avregningen bare delvis akseptert. Papirer som ikke var blitt godkjent, skulle innen kl 14.00 sendes tilbake til den medlemsbanken som hadde presentert dem.

¹⁹ Fra starten av var det følgende medlemmer: Den norske Kreditbank, Kristiania Handelsbank, Den norske Industri- og Vexelbank, Christiania Bank og Kreditkasse, Norges Bank og bankierfirmaene Sev. Chr. Andresen & Co og Tho. Joh. Heftye & Søn.

²⁰ Her benyttes ordet «avregning», men i sin tid ble dette kalt «clearing» i Norges Bank.

betalingsoverføringer til Norge, ble dekket av vedkommende lands tilgodehavender i Norge.

Arbeidsmessig utgjorde avregningsavtalene en stor utfordring for Norges Bank²¹. Det ble nødvendig å opprette et eget clearingkontor. Ved starten i 1936 hadde kontoret 43 funksjonærer, og senere ble antallet utvidet. I oktober 1934 oppnevnte Finansdepartementet et rådgivende organ for departementet og Norges Bank når det gjaldt valutaavregningen. Det rådgivende organet hadde først 8, senere 9 representanter for de interesserte departementer, forretningslivet og bankene. Direktør for Statistisk sentralbyrå, Gunnar Jahn, var formann. Valutakontoret i Valutaavdelingen i Norges Bank utførte alt ekspedisjonsmessig arbeid i forbindelse med de norske avregningsavtalene med utlandet. Samtidig fulgte kontoret opp at retningslinjene i avregningsavtalene ble overholdt.²²

Under andre verdenskrig var det en tvungen sentralisering av valutaomsetningen. Med hjemmel i lov om betalingsutjamning fastsatte Administrasjonsrådet i mai 1940 bestemmelser om varebytte m.m. mellom de besatte områder av Norge og utlandet. Alle betalinger skulle foretas gjennom Norges Banks hovedkontor i Oslo. Sommeren 1940 kom det bestemmelser som ga Norges Bank ytterligere kontroll med valutaomsetningen. For import ble det nå nødvendig med valutalisens fra Norges Bank, og for eksport måtte det foreligge en eksporttillatelse. Import av varer av tysk opprinnelse eller varer som hadde gjennomgått vesentlig bearbeidelse innen de tyske områder trengte ikke lisens. I praksis førte disse reguleringene til at Norge ble henvist til Tyskland for så vel import som eksport. Det ble imidlertid arbeidet for å få til handelsavtaler med Sverige, USA (som på dette tidspunktet var nøytral) og oversjøiske land. Dette førte ikke fram.²³

Før krigsutbruddet i Norge hadde Norge betalingsavtaler med Tyskland, Italia, Spania, Hellas og Tyrkia. Etter 9. april ble det inngått nye avtaler, ved utgangen av 1940 var det avtaler med 13 land og i 1941 kom det til ytterligere to land. Med enkelte av landene var det direkte avregningsavtaler (Danmark, Sverige og Sovjetsamveldet), mens det for de øvrige landene var en sentralavregning gjennom Deutsche Verrechnungskasse i Berlin.

Økningen i avregningsavtalene førte til at Handelsdepartementet høsten 1940 skilte ut avregningen fra Norges Bank og opprettet Norges Clearinginstitut²⁴, som ble ledet av et Clearingråd. Norges Banks rettigheter og forpliktelser i henhold til avregnings- og bankavregningsavtalene ble overført til Clearinginstituttet. Instituttet var i virksomhet til 1946. Deretter overtok Norges Bank igjen disse oppgavene.

Kort om utviklingen etter 2. verdenskrig

De første årene etter 2. verdenskrig foregikk avregningen mellom bankene omtrent på samme måte som beskrevet tidligere, gjennom det som etter hvert var omdøpt til Oslo Bankavregningskontor.

Utover på 50-tallet og særlig på 60-tallet, etter at sjekken kom i alminnelig bruk, var det nødvendig å gjøre noe for å automatisere registreringen av alle sjekkene som kom inn. Oslo Bankavregningskontor hadde den gangen som oppgave å stå for innsamlingen av sjekker fra kontorets medlemsbanker. Daglig avregning og oppgjør ble foretatt i Norges Bank ved overførsel til eller fra de enkelte bankers konti i Norges Bank. En beløpsmessig stor andel av dette var avregninger mellom bankene, og var et viktig ledd i den daglige likviditetstilpasningen i bankvesenet.

Midt på 70-tallet ble sjekkvavregningen for forretningsbankene overført til EDB-sentralen IDA og sparebankenes sjekkvavregning overført til Fellesbanken. Avregningen baserte seg på sjekker med magnetisk lesbar skrift. IDA hadde også en lokal avregningssentral i Bergen, og etter hvert ble det opprettet en lokal avregningssentral i Trøndelag. Disse lokale sentralene behandlet transaksjoner både fra forretnings- og sparebanker. Det Norges Bank mottok av sjekker, ble stort sett oversendt til avregning i IDA. Det samme skjedde fra 10 av bankens distriktskontorer. Selve oppgjøret foregikk i Norges Bank.

Omsetningsbeløpet ved Oslo Bankavregningskontor (det vil si sjekker avregnet i Norges Bank) utgjorde 78 mrd. i 1975.

Fra midt på 70-tallet og fram til 90-tallet skjedde det en sterk videreutvikling av avregnings- og oppgjørssystemene i Norge. I november 1997 fikk Norges Bank et nytt oppgjørssystem for endelig oppgjør av betalingstransaksjoner. Fra mars 1999 ble systemet et fullverdig sanntids bruttooppgjørssystem for store transaksjoner (vi fikk et Real-Time Gross Settlement system – RTGS). Også for de øvrige betalinger skjedde det store forbedringer i systemene.

Også på instrumentsiden har det vært en sterk utvikling. Etter krigen var kontanter og manuell giro nesten enerådende som betalingsinstrumenter. Etter hvert kom sjekken, allerede i 1970 ble det igangsatt forsøk med minibank, og i 1996 kom nettbankordningen. Til sammen førte dette til at antall transaksjoner i det norske betalingssystemet fikk en meget sterk økning – med overgang fra papirbaserte til elektroniske løsninger.

I årene som kommer vil arbeidet med å etablere et felles betalingsmarked i Europa komme til å påvirke løsningene i Norge. Det vil skje en standardisering av lovregulering og betalingsløsninger i Europa, og rene nasjonale løsninger vil få mindre betydning eller for-

²¹ 1933: avregningsavtale med Hellas, 1934: avregningsavtale med Tyskland og en kontingenterings- og kompensasjonsavtale med Tyrkia, 1935: avregnings- og betalingsavtale med Italia, 1936: avregningsavtaler med Romania og Spania, 1940: betalingsavtale med Storbritannia.

²² Rygg (1950)

²³ Jahn, Eriksen og Munthe (1966)

²⁴ Opprettet 15. november 1940

svinne. Dette vil sannsynligvis gjelde både betalingsløsninger for publikum og løsninger for betalinger i verdipapiroppgjøret. Det vil ventelig også skje fusjoner og bli etablert samarbeidsavtaler mellom leverandører av avregnings- og oppgjørsløsninger. I de nærmeste årene vil det bli en stor utfordring å tilpasse dagens norske løsninger til disse utviklingstrekkene og samtidig beholde et effektivt betalingssystem.

Kilder og litteratur

Engebretsen, E. (1948): *Christiania Bank og Kreditkasse 1848–1948*, Oslo

Jahn, Gunnar, Eriksen, Alf og Munthe, Preben (1966): *Norges Bank gjennom 150 år*, Oslo

Johannessen, Finn Erhard og Thue, Lars (1997a): *Alltid underveis. Postverkets historie gjennom 350 år. Bind 1: 1647–1920*, Elanders Forlag, Oslo

Johannessen, Finn Erhard og Thue, Lars (1997b): *Alltid underveis. Postverkets historie gjennom 350 år. Bind 2: 1920–1997*, Elanders Forlag, Oslo

Knutsen, Sverre, Lange, Even og Nordvik, Helge W. (1998): *Mellom næringsliv og politikk. Kreditkassen i vekst og kriser 1918–1998*, Universitetsforlaget, Oslo

Kaartvedt, Alf og Hartsang, Leif Chr. (1952): *Kongeriket Norges Hypotekbank 1852–1952*, Oslo

Myhre, Alf og Stensen, Egil (1948): *En storbanks organisasjon*, Oslo

Petersen, Erling (1957): *Den Norske Creditbank 1857–1957*, Oslo

Petersen, Kaare (1986): *Forretningsbankenes historie. De første 70 årene*, Hjemmet–Fagpresseforlaget, Oslo

Rygg, Nicolai (1918): *Norges Banks historie I*, Oslo

Rygg, Nicolai (1954): *Norges Banks historie II*, Oslo

Rygg, Nicolai (1950): *Norges Bank i mellomkrigstiden*, Gyldendal norsk forlag, Oslo

Rygg, Nicolai og Hertzberg, Ebbe (1907): *Den Norske Creditbank 1857–1907. Et tilbakeblikk*, Christiania

NOU 1983: 39 *Lov om Norges Bank og pengevesenet*

NOU 1979: 16 *Betalingsformidlingsutvalget*